

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑՈՒ ՀԱՒԱԲՄՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՅ... ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐԷՆ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

Սամուէլ Անեցու Հաւաքումներ ի Գրոց Պատմագրաց Յաղագս Գիւտի ժամանակաց Անեցեոց Մինչեւ ի Ներկայս Ծայրագոյ Արարեալ երկը, կարճ՝ ժամանակագրութիւնը՝ հայ մատենագրութեան ԺԲ դարի նշանաւոր երկերից է։ Այն սկսուած է Աղամից եւ հասնում մինչեւ 1163։ Հակառակ ժամանակագրական այսչափ մեծ ընդգրկմանը, շարադրուած է սեղմ՝ հեղինակի ընտրողմամբ «կարճ ի կարճոյ» սկզբունքով, եւ պատահական չէ, որ միջնադարում բազմաթիւ ընդօրինակութիւններ է ունեցել (յայտնի է Ժամանակագրութիւնի ամբողջական կամ մասնակի ընդօրինակութիւն պարունակող 70 ձեռագիր)։

1818ին յատկենբէն, 1876ին Փրանսերէն եւ 1893ին հայերէն միակ հրատարակութեամբ գիտական աշխարհին յայտնի այս երկի հիմնական առանձնախատկութիւններից է այն, որ գրուած լինելով ժամանակագրական աղիւսակների եղանակով, յետագայում ենթարկուել է բազմաթիւ յաւելումների ու լրացումների, շարունակուել է տարբեր հեղինակների կողմից։ Դարերի ընթացքում ամէն նոր ընդօրինակութեան հետ ընդմիջարկութիւնների եւ լրացումների թիւն այնքան է մեծացել, որ ծաւալով գրեթէ հաւասարուել է հեղինակի բուն ժամանակագրութիւնին։ Քանի որ նախկինում ժամանակագրութիւնի ձեռագրերը յատուկ ուսումնասիրութեան չեն ենթարկուել, հեղինակի բուն շարադրանքի եւ յետագայ յաւելումների սահմանները մնացել են անորոշ, ինչն առկայ է նաեւ հիմնականում ուշ շրջանի ձեռագրերի հիման վրայ արուած՝ վերը նշուած բոլոր հրատարակութիւններում։

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի ձեռագրական ժառանգութեան վերջին տարիներին արուած ուսումնասիրութեան շնորհիւ ճշտուել են պատմիչի կենսագրութեան մի շարք հարցեր, յստակ պատկերացում է առաջացել բուն ժամանակագրութիւնի վերաբերեալ, քանի որ պարզուել են դրա հնագոյն ձեռագրերը եւ հնարաւոր է դարձել հեղինակային շարադրանքը յստակօրէն տարանջատել յետագայ բազմաթիւ ընդմիջարկութիւններից ու յաւելումներից²։ Ստորեւ կը ներկայացնենք այդ ուսումնասիրութիւնների հիմնական արդիւնքները՝ համառոտաբար։

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Սամուէլ Անեցի Անիի Կաթողիկէ Եկեղեցու (Մայր տաճարի) քահանայ էր³ եւ իր ժամանակագրութիւնը կազմել է Գրիգոր Գ. Պահլաւունի Կաթողիկոսի (1113-1166) պատուէրով, նրա ապրած ժամանակաշրջանում Անին քաղաքական բուռն անցքերի կիզակէտում էր, իսկ Կաթողիկէն, որպէս

նախկին կաթողիկոսարանի եկեղեցի, Անիի հոգեւոր կեանքի կենտրոնն ու խորհրդանիշն էր: 1124ից յետոյ յաջորդաբար այս եկեղեցում են սպասաւորել նշանաւոր վարդապետ եւ Սամուէլ Անեցու ուսուցիչ Յովհաննէս Սարկաւազը, Սամուէլ Անեցին, եւ նոյն դարի վերջերին մէկ այլ քահանայ պատմիչ՝ Մխիթար Անեցին:

ԺԲ. դարը Անիի պատմութեան մէջ յատկանշուում է որպէս տեւական պայքարի շրջան, որ մղում էին մի կողմից Շաղղաղեան ամիրաները՝ քաղաքում իրենց իշխանութիւնը պահպանելու, միւս կողմից՝ զօրացած Վրաց Թագաւորութեան գահակալները՝ Անին ու նրա շրջակայքը գրաւելու համար: Քաղաքի հոգեւորականութիւնն այդ շրջանում զգալի ազդեցութիւն ունեցող խաւ էր. մինչեւ 1105 Անիում էր գահակալում Բարսեղ Ա. Անեցի կաթողիկոսը (1081-1113), որը լիարժէք գործունէութեան արտօնութիւն էր ստացել սելջուկեան սուլթան Մելիքշահից (1072-1092): Հենց Բարսեղ Կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ Անիում վերաբացուեց կաթողիկոսարանի վարդապետարանը, որի ուսուցչապետութիւնը յանձնուեց Յովհաննէս Սարկաւազին⁴: Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւնի* յետագայ լրացնողներէց մէկը թուարկել է Յովհաննէս Սարկաւազի անցի սաներից մի քանիսին, որոնց չարքում է մեր ժամանակագիրը. «տէր Խաչատուր եւ Գրիգոր, եւ Յովհաննէս եւ Սամուէլ ամենեքեան սոքա Անեցիք»⁵:

Յայտնի է, որ Յովհաննէս Սարկաւազն Անիում զբաղուել է ոչ միայն մանկավարժութեամբ, այլեւ տոմարի բարեկարգման հարցերով, նաեւ տոմարագիտութիւն է ուսուցանել իր սաներին: Այդ գիտելիքները կիրառողներից էր նաեւ Սամուէլ Անեցին, որը *Ժամանակագրութիւնից* բացի գրել է նաեւ տոմարական մի աշխատութիւն. *Մեկնութիւն Տումարի, Ջոր Արաբեայ է Սամուէլի Քահանայի, Ի խնդրոյ Ստեփանոս Իմաստասիրի*⁶:

1105ին Անիից հեռացած Բարսեղ Անեցուն յաջորդած՝ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը 1120ականներին փորձեց կաթողիկոսական աթոռը վերահաստատել Անիում⁷: Այս մասին հաղորդող միակ հայ պատմիչը Սամուէլ Անեցին է, ըստ որի կաթողիկոսն Անի գալու վերաբերեալ պայմանաւորուածութիւն ունէր քաղաքի Շաղղաղեան ամիրա Աբուլխուարի հետ. «Բայց սրբազան հայրապետն եւ առաջնորդն հաւատոյ Տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար՝ վասն իւր սեփական աթոռոյս, զալ այսրէն նորա յաւժար կամակցութեամբ»⁸: Սակայն քաղաքական իրադարձութիւնները, մասնաւորապէս վրացիների կողմից 1124-1126ին քաղաքի գրաւումը, խափանեցին այս ծրագիրը:

Գրիգոր Գ. Պահլաւունին երկրորդ անգամ փորձել է Անի տեղափոխուել 1149-50ին, ինչպէս հաղորդում է Սմբատ Սպարապետը, բայց հանգամանքների բերումով տէր զառնալով Հռոմկլայ անառիկ ամրոցին, այնտեղ է հաստատել կաթողիկոսարանը⁹: Չնայած սրան, կաթողիկոսը շարունակել է սերտ կապեր պահպանել Անիի հետ, եւ պատահական չէ, որ ժամանակագրութիւն է պատուիրել հենց կաթողիկէի երէց Սամուէլ Անեցուն:

Ժամանակագրութիւնի սկզբում, իր օգտագործած աղբիւրները թուարկելուց յետոյ, հեղինակը գիմելով պատուիրատուին, գրում է. «Իսկ

իմ մոռացեալ զտգիտութիւն եւ զանուսումնութիւն իմ, ի թախանձելոյ քոյ, սրբազգեացոյ Գրիգոր, յաղթեցայ ի սիրոյ կամաց ձերոց, առ ի գրել, զոր կամեցար. եւ այժմ ամառնդակեալ ի Հոգոյն Սրբոյ ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ զախորժակս ձեր գրանից հանդէս, միայն զճշմարտութեան գնալով զհետս»¹¹.

Պատմիչը նշում է տեղեկութիւնների համառօտ յիշատակման իր սկզբունքը՝ «կարճ ի կարճոյ», սակայն քիչ անց դրանից շեղւում է, երբ ընդարձակ շարադրանքով գրում է Գրիգոր Գ. Պահլավունու կաթողիկոսական ընտրութեան ու գործունէութեան մասին¹²: Այս հատուածի վերջում Սամուէլ Անեցին ուղիղ խօսքով դիմում է Գրիգոր Գ. Պահլավունուն. «Բայց վասն զի զսկիզբն ամաց եւ յաջորդել առաջնորդութեան կամիմք տակաւին նշանակել, եւ այսպիսի յաջողուածք եւ այլ բարեբաղտութիւնք եւ գործք զկնի ամաց ար ըստ արեւ յաւելաւ, այնր աղագաւ աստանօր թողաք զայլոցն պատմութիւն, զորս եթէ արժանի լինիմք՝ յիշումս տեղոյ գրեցուք: Եւ աստանօր զայսոսիկ ծանուցնոք մերոյ հրամանատուիդ եւ պատուասիրի»¹³: Այստեղ Սամուէլ Անեցին յատկօրէն Գրիգոր Գ-ին աշնուանում է իրեն «իրաման տուող», պատուիրատու, մի փաստ, որը որոշ ուսումնասիրողներ զարմանալիօրէն անտեսել են, եւ հիմնուելով Ժամանակագրութիւնի վերջում եղած՝ Գրիգոր Գ-ի մահուան 1166 թուականն անցնող յաւելումների թուականների վրայ, երկի պատուիրատու են կարծել Գրիգոր Գ. Տղայ (1173-1193) կաթողիկոսին¹⁴:

1161ին վրաց Գէորգի Գ. Թազաւորը (1156-1184) գրաւել է Անին: Սամուէլ Անեցին անդրադառնալով այդ եւ յաջորդ երկու տարիների դէպքերին, շեշտում է, որ ինքը դրանց ականատեսն էր. «Ոժ. (1161): Յայսմ ամի թագաւորն Վրաց Գուրգի առ զԱնի՝ ի յունիս ի ԺԳ. (13), եւ ապա յօգոստոս ամսամտին կոտորեաց զՇահիարմէն եւքն հազարաւ՝ զՁՌ.սն (80.000). եւ այսորիկ ակնանտես եղաք մեր»¹⁵:

Ըստ պատմիչի, վրացիների յաղթանակները չրջակայ մահմեդական իշխանութիւնների պատասխան գործողութիւնների առիթ դարձան, եւ նրանք Խորասանի սուլթանի գլխաւորութեամբ 1163ին պարտութեան մատնեցին Գէորգիին. «ՈժԲ. (1163). Ապա զաւրաժողով լինալ սուլտանն Խորասանայ՝ եկեալ ի դուռն քաղաքիս Անույ եւ զարիտրեցոյց զքնակիչք սորա. յետ Լ. (30) ատուր զնաց զաղտագողի աղուեսաբար եւ հար զթագաւորն Գուրգի եւ զաւար նորա էառ եւ դարձաւ ի տեղի իւր»¹⁶: Սա Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնի մէջ եղած հեղինակային վերջին նախադասութիւնն է, որից յետոյ, Ժամանակագրութիւնի հնագոյն ընդօրինակութեան (Կամրջածոր, 1176) մէջ աւարտանշան է դրուած:

1164ի վերջերին Անին կրկին վերադարձւում է Շաղդադեաններին, սակայն այս փաստն արդէն տեղ չի գտել Սամուէլ Անեցու մօտ, քանի որ Ժամանակագրութիւնի շարադրանքը նա դադարեցրել է 1163ին¹⁷:

Սամուէլ Անեցու կենսագրութիւնը լրացնում են նրա որդու եւ թոռան մասին պահպանուած տեղեկութիւնները: 1233ին Սամուէլ Անեցու թոռ Արթուրահմ Երէջը Անիում գտնուող իր ունեցուածքից արժէքաւոր նուիրատու-

ութիւնն է կատարել Խծկոնքի Վանքին: Տեղի Ս. Սարգիս եկեղեցու արձանագրութեան մէջ նա յիշում է հօրը՝ Սարկաւազ քահանային, եւ համրաւաւոր պապին՝ վերջինիս յիշատակին նուիրելով կատարած նուիրատուութեան դիմաց ստացած վեց պատարագներից երկուսը¹⁸: Արձանագրութեան շնորհիւ յայտնի է դառնում, որ Սամուէլ Անեցու քահանայ որդին կրել է Սարկաւազ անունը: Կարելի է ենթադրել, որ Սամուէլ Անեցին իր որդուն սակաւ հանդիպող Սարկաւազ անունով կոչել է ի պատիւ սիրելի ուսուցչի՝ Յովհաննէս Սարկաւազի: Հնարաւոր է, որ Սամուէլ Անեցու որդի Սարկաւազ քահանան է 1151ին նորոգել Անիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որը գրականութեան մէջ երբեմն կոչւում է նաեւ Սարկաւազի եկեղեցի¹⁹:

Սամուէլ Անեցու թոռ եւ Սարկաւազի որդի Աբրահամ Երէցից յետոյ այս Հեղինակաւոր քահանայական տոհմը շարունակուել է թէ ոչ յայտնի չէ, սակայն տոհմի երեք սերնդի մասին պահպանուած վկայութիւնն ուշագրաւ իրողութիւն է, քանի որ Սամուէլ Անեցին այս առումով թերեւս միակն է հայ միջնադարեան պատմիչների շարքում:

Սամուէլ Անեցու ծննդեան եւ մահուան թուականները ստոյգ յայտնի չեն, ուստի այս մասին արուած ենթադրութիւնները միշտ էլ մօտաւոր են լինելու: Ուսումնասիրողները սովորաբար պատմիչի ծնունդը տանում են ԺԲ դարի առաջին տասնամեակ, մահը՝ նոյն դարի 80ականներ²⁰:

Սամուէլ Անեցին հայրենի քաղաքում ուսանել է Յովհաննէս Սարկաւազի դպրոցում, հաւանաբար 1110-20ականներին (Յովհաննէս Սարկաւազը մահացել է 1129ին): Դրանից յետոյ, հաւանաբար 1130ականներից, քահանայազործել է Կաթողիկէում: Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսից ժամանակագրութիւն կազմելու պատուէր ստանալով՝ շարադրանքը հասցրել է մինչեւ 1163: Ռաֆիկ Վարդանեանի հաշուարկներով Սամուէլ Անեցին Մեկնութիւն Տուժարի երկը խմբագրել է 1165ին²¹: Քանի որ 1173ին Ժամանակագրութիւնի մէջ մի քանի վկայութիւններ են աւելացուել, որոնց Հեղինակը Սամուէլ Անեցին չէ, կարծում ենք, որ նա մահացել է մինչեւ այդ թուականը, կամ հենց 1173ին:

ՀԱՆԱԿՄՈՒՆԻՔԻ ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ... ԵՐԿԸ

Սամուէլ Անեցին Ժամանակագրութիւնը գրել է Եւսեբիոս Կեսարացու (մօտ. 260-340) նշանաւոր *Քրոնիկոնի*²² սկզբունքով՝ ժամանակագրական տարբեր համակարգերի ներդաշնակեցմամբ կազմուած աղիւսակներով: Ժամանակագրութիւնն սկսւում է փոքր առաջարանով, որից յետոյ, առաջին մասում, ուր աղիւսակների չկան, Աղամից հասնում է մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը: Երկրորդ մասը²³, որն աղիւսակներով է (բացառութեամբ համեմատաբար մեծ հատուածների), սկսւում է Քրիստոսի ծննդեան յիշատակութեամբ եւ աւարտւում 1163ին վերաբերող տեղեկութեան արձանագրմամբ: Դրանից տասը տարի անց՝ 1173ին, Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնին աւելացուել է 3 կամ 4 տեղեկութիւն, որից յետոյ այն տրուել է ընդօրինակողներին: Ժամանակագրութիւնի հնագոյն ձեռագրերում 1163-

1173 ժամանակամիջոցին վերաբերող այդ տեղեկությունների համեմատական քննութիւնից երեւում է, որ դրանք պատկանում են այլ հեղինակի²⁴։

Սամուէլ Անեցու աշխատութիւնն սկզբնապէս վերնագրուած է եղել՝ «Սամուէլի Քահանայի Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց Յաղագս Գիւտի ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ ի Ներկայս Ծայրաքաղ Արարեալ»։ Վերնագրի համապատասխան՝ *Ժամանակագրութիւնը մեծապէս քաղաքական աշխատութիւն է*։ Հեղինակը բարեխղճօրէն է օգտուել սկզբնաղբիւրներից, յաճախ նրանց նկատմամբ քննական վերաբերմունք հանդէս բերել։ Բացի յայտնի պատմագրքերից, որոնք նա թուարկել է իր երկի սկզբում²⁵, Անեցին օգտագործել է իր ուսուցիչ Յովհաննէս Սարկաւազի պատմական թղթերը։ Հաւանաբար պատուիրատուի ցանկութեամբ՝ նա դրանցից սելջուկների պատմութեանը վերաբերող մի քանի համեմատաբար ծաւալուն մէջբերում է արել եւ դրանով իսկ այդ հատուածները փրկել կորստից, քանի որ թղթերի բնագրերն այժմ կորած են²⁶։ Իր ժամանակի դէպքերը նա ներկայացրել է որպէս «ակնանտես»՝ այլ պատմիչներից տարբերուող վերաբերմունք դրսեւորելով այս կամ այն իրադարձութեան նկատմամբ։ Իւրօրինակ է պատմիչի տեսակէտը՝ յատկապէս Անիի պատմութեան կապուած դէպքերի կամ դործիչների վերաբերեալ։

Երկի սկզբում հեղինակը խօսում է ժամանակի բնոյթի մասին՝ «Յերիս որոշմունս բաժանեալ սահմանեցան քիւք ժամանակաց՝ յանցեալս՝ ի ներկայս եւ յապառնին» (էջ 1), ապա անդրադառնում է ժամանակի աստուածաշնչային եւ աստուածաբանական ընկալումներին, օգտուելով հիմնականում Եւսեբիոս Կեսարացուց։ Այնուհետեւ նշում է ժամանակագրութեան անհրաժեշտութեան մասին. «...իւրաքանչիւր որ ի կորովաբան եւ յիմաստախոհ արանց յազգին իւրում զժամանակագրութիւնս կարգեալ ծեռմարկեաց, առ որս երեւելագոյն քան զյոլովս եղեւ Եւսեբի երանելի...» (էջ 2)։ Յետոյ հեղինակը թուարկում է իրենից առաջ եղած պատմագիրներին, որոնցից օգտուել է, հասնելով մինչեւ Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ, ապա ուղիղ խօսքով դիմում է պատուիրատու կաթողիկոսին (էջ 3)։ Պատմիչն այնուհետեւ նշում է առաջին մասի իր հիմնական երկու աղբիւրը՝ Եւսեբիոս Կեսարացուն եւ Մովսէս Խորենացուն, որից յետոյ հակիրճ ներկայացնում է իր երկի ընդգրկումն ու կառուցուածքը. «Եւ նախ յԱղամայ սկսեալ կաւորեսցուք ի Նոյ, եւ անտի մինչեւ ցԱբրահամ, եւ անտի մինչեւ ի ծնունդն Բրիստոսի, եւ ապա ըստ քրոնիկոնին գաւազանօք զրաւեսցուք ի ներկայս, գաւելորդն թողլով եւ զկարեւորսն ի ներքս մուծանելով...» (էջ 3-4)։ Այսպիսով, հեղինակն ինքն է վկայում, որ երկի առաջին մասը հասնում է մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը, իսկ երկրորդ մասն արդէն ժամանակագրական աղիւսակներով («քրոնիկոնին գաւազանաւ») Քրիստոսի ծննդից հասնում է մինչեւ «ներկան» (իր այդրեա ժամանակը)։

Այդ խոստման համաձայն հասնելով առաջին մասի վերջին, Անեցին կրկին դիմում է պատուիրատուին. «Արդ, վասն զի ըստ կանխադիր խոստմանցն ժամանեցաք յայտսիկ, ուրանար կէտ եղեալ էր բանից, հասնել ի յայտնութիւն մարմնացելոյ Բանին Աստուծոյ...» (էջ 51)։ Շարուն-

նակելով պատուիրատուին ուղղուած խօսքը, նա հատուածը եզրափակում է ժամանակագրական սխեմաների մասին ծանուցմամբ. «Սկսեալ յառաջին ամէն ի ծննդեմէն Քրիստոսի, զոր կարգեցից բուն թուական, եւ զբազաւորս Հռոմոնց, Հրէից եւ Պարսից եւ զմերոյ ազգի, ստոյգ գտակաւ զդեցից անյապաղ» (էջ 52):

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրական աղիւսակների սկզբնամասի հիմնական տեղեկութիւնները՝ Քրիստոսից մինչեւ 325 թուականը, բառացի կամ որոշ համառօտումներով քաղուած են Եւսեբիոս Կեսարացու *Քրոնիկոնից*: Այստեղից են վերցուած հռոմէական կայսրերի եւ հրեայ թագաւորների տարիները՝ ժամանակագրական սխեմաներով, նաեւ Երուսաղէմի, Ալեքսանդրիայի եւ Անտիոքի եպիսկոպոսների մասին բոլոր տեղեկութիւնները: Իսկ Խորենացուց նա քաղել է պարսից եւ հայոց Արշակունիների գահակալութեան թուերն ու տարեքանակները, հայոց առաջին կաթողիկոսների թուականները, որոնք, սակայն, զգալիորէն տարբերոււմ են նրանց՝ այժմ հայագիտութեան մէջ հայ եւ օտար այլ աղբիւրների տուեալներով ճշտուած տարեթուերից:

Քանի որ աղիւսակային մասը ժամանակագրական տարրեր համակարգերը ներդաշնակեցնելու առումով աւելի բարդ էր, հեղինակը ստիպուած է եղել քննական մօտեցում ցուցաբերել, ճշգրտել թագաւորների գահակալման, կաթողիկոսների աթոռակալութեան թուականները: Եւ քանի որ թուականները նշանակոււմ էին յաջորդաբար (ուղղահայեաց կարգով), որեւէ մէկի իշխանութեան թէկուզ մէկ տարուայ տարբերութիւնը մեքենաբար փոխոււմ էր նաեւ յաջորդի թուականները: Մինչդեռ Սամուէլ Անեցու ունեցած աղբիւրները տարբեր տեղեկութիւնների առումով յաճախ անմիաբան էին, ուստի, հասնելով Տրդատ Գ-ի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակների, պատմիչը ստիպուած է եղել բացատրութիւն տալ, տարակուսել՝ «յաղապս անմիաբան զդելոյ պատմագրացն» եւ փորձել գտնել ժամանակագրական ճշմարիտ պատկերը²⁷:

Աղիւսակների մասում էջի կենտրոնն զբաղեցնում են ժամանակագրական հինգ ուղղահայեաց սխեմաները, ուր առաջին սխեմակում նշոււմ է փրկչական թուականը, յաջորդ սխեմաներում հռոմէական (այնուհետեւ՝ բիւզանդական) կայսրերի տարիները, սկզբնական մասում՝ հրէական ու պարսից թագաւորների թուականները (աւելի ուշ՝ պարսից թագաւորների սխեմակում արար ամիրապետի կառավարման տարիները) եւ հայոց թագաւորների տարիները²⁸: 72 թուականից յետոյ հրէական թագաւորների անունները դադարոււմ են, եւ սխեմաները դառնում են չորսը: Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատումից յետոյ՝ Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած, աւելանում է հայոց կաթողիկոսների տարիները ներկայացնող սխեմակը (5 սխեմակ), իսկ հայոց մեծ թուականի հաստատումից յետոյ՝ այդ թուականի սխեմակը (6 սխեմակ)²⁹: Սրանից զատ, սխեմաների սկզբում, զրանցից զուրս զրուած է ողիմպիականների թուականը (սկսոււմ է Ք.ա. 776ից):

Աղիւսակների կարգի փոփոխմանը Մամուլէ Անեցիին անդրադառնում է Բագրատունեաց Թագաւորութեան անկման մասում: Նշելով, որ Հայոց Թագաւորների իշխանութեան յաջորդական թուականներն այլեւ չեն լինելու, հեղինակը ասում է, որ այդտեղից սկսած մինչեւ իր ապրած ժամանակը պահպանում է չորս սինակ փրկչական թուականը, կայսրերի տարիները, Հայրապետերի տարիները եւ Հայոց թուականը³¹:

Ժամանակագրական սինակաների աջ ու ձախ կողմում զծուած են աղիւսակներ՝ նախատեսուած Համապատասխան տեղեկութիւնների Համար (ընդարձակ Հայրադրանքների տեղերում աղիւսակներն ընդհատուած են): Ա. Տէր-Միքէլեանը 1893ի Հրատարակութեան մէջ աղիւսակները Համարել է «անընթերցանելի... ժամանակագրական համեմատութեան քաղաքի սխալներ, - ունեցող եւ որոշել, - ...դուրս ձգել այդ տաղտկալի աղիւսակն, որ ոչ մի օգուտ չկարէ տալ՝ բացի խանգարիչ լինելուց պատմութեան եւ նորա ամբողջ ընթացքին» (էջ ԻԾ-ԻԷ.)։ Նկատենք, որ *Ժամանակագրութիւնի* լատիներէն եւ Ֆրանսերէն թարգմանութիւնները Հրատարակուել են աղիւսակներով:

Հարկ է նշել, որ աղիւսակները Հրատարակութեան տեսակէտից իրօք որոշ դժուարութիւն ունեն, քանի որ երբեմն մակագրութիւնները ոչ միայն աջ ու ձախ կողմերում են, այլեւ հենց նեղ սինականերում: Ժամանակագրական անհամապատասխանութիւններ աղիւսակներում նոյնպէս կան³¹, սակայն դէպքերի յիշատակման այս եղանակը Հնարաւորութիւն է տալիս որեւէ իրադարձութեան թուականը տեսնել ժամանակագրական տարրեր Հարթութիւններում: Այսինքն որեւէ տեղեկութիւն-փաստ կարելի է տեսնել ոչ միայն որոշակի թուականի դիմաց, այլեւ իմանալ թէ դա, օրինակ, բիւզանդական ո՞ր կայսեր, արաբական ո՞ր ամիրապետի, Հայոց ո՞ր Թագաւորի եւ կաթողիկոսի ո՞րերորդ տարուայ մէջ է եղել:

Մխիթար Անեցու *Պատմութիւնի* Հրատարակիչ Հայրապետ Մարգարեանը պատմիչի աղբիւրներին անդրադառնալիս նշում է, որ նա Մամուլէ Անեցու *Ժամանակագրութիւնը* Համարում էր ամենահաւաստին, «քանի որ վերջինիս հեղինակն արդէն յաղթահարել էր այն տրմաջան աշխատանքը, որն անհրաժեշտ էր բոլոր աղբիւրները պրպտելով՝ համապարփակ ու ամփոփ ժամանակագրութիւն կազմելու համար»³²:

1893ի Հրատարակութեան մէջ աղիւսակները Հանուելուց յետոյ թողնուել է հիմնականում փրկչական թուականը, հագուադէպ՝ նաեւ Հայոց թուականը. այս Հանգամանքը մեասել է բուն ժամանակագրութիւնը, քանի որ տարբեր դէպքերի թուականներն աւելի ստույգ են հենց Հայոց թուականով: Իսկ *Ժամանակագրութիւնի* մէջ փրկչական թուականի վերաբերեալ ժամանակին Լեւոն Խաչիկեանի եւ Վազգէն Յակոբեանի կատարած կարեւոր ճշտումը, ցաւօք, ծանօթ չի եղել ուսումնասիրողներից շատերին, եւ նրանք, Մամուլէ Անեցու *Ժամանակագրութիւնի* տուեալներ վերցնելով, փաստօրէն, երբեմն ներկայացրել են անստույգ թուականներ:

Մամուլէ Անեցու *Ժամանակագրութիւնը* չարունակած Ստեփանոս Օրբելեանի *Ժամանակագրութիւնի* Աշոտ Աբրահամեանի պատրաստած Հրա-

տարակույթեան առիթով գրուած գրախօսականում *Խաչիկեանը* եւ *Յակոբեանը* նշել են. «Սամուէլ Անեցիմ հետեւել է այն տոմարագետներին, որոնք Քրիստոսի ծննդեան տարեթիւը դրել են այժմ գործող թուականից 2 տարի առաջ, ուստի Սամուէլի, ինչպէս եւ Ստեփանոսի ժամանակագրութեան մէջ, ամէնուրեք, քրիստոնէական եւ հայկական թուականների տարբերութիւնը ոչ թէ 551, այլ 553 տարի է»³³: Այս *դիառդուլիսն* ընդունել է Արարահամեանը, որը *Յովհաննէս Սարկաւազի* մատենագրութեան հատորի մէջ նշել է. «Միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ գործող քրիստոնէական թուականն այն թուականը չէ, ինչ որ գործ ենք անում մենք ներկայումս, այլ քրիստոնէական այսպէս կոչուած հայկական հաշուամների թուականը, որը երկու տարով աւելի է, քան մեր ներկայումս գործածած թուականը, այլ խօսքով ասած, ըստ հայկական հաշուարկների, Քրիստոսի ծնունդը եղած պէտք է լինի մեր ներկայ թուականից 2 տարի առաջ»³⁴: Սամուէլ Անեցին այս հարցում հետեւել է իր ուսուցչին՝ *Յովհաննէս Սարկաւազին*, ըստ որի՝ «Ի ծննդնէն Քրիստոսի ի հայ թուականն՝ ԾԾԳ՝ 553»³⁵: Սոյն սկզբունքը որդեգրելով, Անեցին *Ժամանակագրութիւնի* փրկչական ԾԾԴ՝ 554 թուականի դիմաց նշել է հայոց Ա. (1) թուականը³⁶:

	Հայկական քրիստոնէական (փրկչական) թուական, ըստ Սամուէլ Անեցու եւ այլոց	
	Ա. (1)	
Արդի թուագրում	Բ. (2)	
1	Գ. (3)	
2	Դ. (4)	
3	Ե. (5)	
4	Ձ. (6)	
...	...	
549	ԾԾԱ՝ 551	
550	ԾԾԲ՝ 552	
551	ԾԾԳ՝ 553	Հայոց թուական
552	ԾԾԴ՝ 554	Ա. (1)
553	ԾԾԵ՝ 555	Բ. (2)
554	ԾԾԶ՝ 556	Գ. (3)
555	ԾԾԷ՝ 557	Դ. (4)
556	ԾԾԸ՝ 558	Ե. (5)

1893ի տպագիրը մեծապէս կը շահէր, եթէ նրա մէջ նշուէր նաեւ հայոց թուականը: Ուսումնասիրողները երբեմն որոշ թերահաւատութեամբ են վերաբերուել Սամուէլ Անեցու յայտնած տեղեկութիւնների թուագրմանը, քանի որ Վաղարշապատի տպագրում առկայ թուականները յաճախ տարբերուում են այս կամ այն դէպքի վերաբերեալ այլ աղբիւրներից յայտնի, ճշտուած թուագրութիւնից: Բերենք մէկ օրինակ. Բագրատունի առաջին

Թագաւոր Աշոտ Ա-ի գահակալութեան առաջին տարին տպագրի մէջ նշուած է միայն փրկչական թուականով՝ ՊԶԻ՝ 887 (էջ 95)։ Այլ աղբիւրներէ յայտնի է, որ Աշոտը Թագադրուել է 885ին։ Սամուէլ Անեցու ձեռագրերում Աշոտի գահակալումը հայոց թուականով նշուած է ՅԼԴ՝ 334+551=885։ Այսինքն՝ անկախ այն բանից, որ մեր ժամանակագիրը հայոց թուականի հաստատումը դնում է 553 թուականի ներքոյ, նա գիտի, որ Աշոտը Թագադրուել է հայոց ՅԼԴին եւ այդպէս էլ նշում է իր ժամանակագրութիւնը մէջ։ Ըստ էութեան, Անեցին այս նոյն թուականն է յայտնում նաեւ փրկչական թուականով, եթէ նկատի ունենանք վերը բերուած բացատրութիւնը եւ անտեսենք յաւելեալ երկու տարին (887-2=885)։ Նկատենք սակայն, որ սա անփոփոխ սկզբունք չէ։ Ժամանակագրութիւնից օգտուելիս տարբերակուած մօտեցում է պահանջուում իւրաքանչիւր տեղեկութեան թուականի դէպքում։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԷԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը պահպանուել է հիմնականում ամբողջական եւ մի քանի մասնակի ընդօրինակութիւններով՝ թուով 70։ Ժամանակագրութիւնի առաւել մեծ թուով օրինակներ Մաշտոցեան Մատենադարանում (ՄՄ) են՝ 35, այնուհետեւ՝ 13 ձեռագիր պահւում է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի Սրբոց Յակոբեանց Վանքում, եւս 13 ձեռագիր կայ Մխիթարեան Միաբանութեան Վենետիկի Մատենադարանում։ Վիեննայի Մխիթարեաններն ունեն 4 ձեռագիր, մէկական օրինակներ կան Զմմառում, Փարիզում, Տիւրինգէնում, Հռոմում, Սանկտ Պետերբուրգում։ Զեռագրերի համարական ցանկն ըստ պահպանման վայրերի հետեւեալն է․- Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ․ Հ^Ժ 481, 1483, 1484, 1486, 1717, 1718, 1719, 1770, 1865, 1869, 1897, 1898, 1899, 2965, 3072, 3613, 3681, 3965, 5120, 5596, 5613, 5619, 5889, 6331, 6354, 6483, 6644, 7261, 8481, 9795, 9796, 10200, 10202, 10485, 10983։ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի ձեռ․ Հ^Ժ 69, 169, 343, 743, 783, 1051, 1221, 1288, 1553, 1801, 2170, 3397, 3701, Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռ․ Հ^Ժ 288, 511, 721, 869, 911, 959, 1023, 1227, 1246, 1253, 1734, 1769, 2261, Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռ․ Հ^Ժ 65, 89, 167, 465, Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանի ձեռ․ Հ^Ժ 192, Զմմառի Վանքի ձեռ․ Հ^Ժ, 207, Տիւրինգէնի Գրադարանի ձեռ․ Հ^Ժ 93, Հռոմ, Վատիկանի ձեռ․ Հ^Ժ 3, Սանկտ Պետերբուրգի Արեւելագիտութեան ինստիտուտի ձեռ․ Հ^Ժ B 280։

Ժամանակագրութիւնի ձեռագրերի տուեալների քննութիւնը թույլ է տալիս անել մի քանի ընդհանրացում։ Ըստ դարերի՝ ընդօրինակութիւնների ժամանակագրական դասակարգումը հետեւեալն է․- ԺԲ՝ 3 օրինակ, ԺԳ՝ 5, ԺԴ՝ 3, ԺԵ՝ 2, ԺԶ՝ 8, ԺԷ՝ 31, ԺԸ՝ 7, ԺԹ՝ 6։ Հետեւաբար՝ ամենաշատ օրինակութիւնները վերաբերում են ԺԷ՝ դարին։

Տարբեր ընդօրինակութիւններում բուն ժամանակագրութիւնի կամ շարունակութեան աւարտի թուականները հետեւեալ պատկերն ունեն․ 1173 թուականով աւարտուող օրինակների թիւը՝ 9, 1180ականներին աւարտ-

ուողները՝ 2, մինչև ԺԳ. դար շարունակուած ձեռագրերը՝ 8: Աւելի շատ յաւելումներ ու լրացումներ արուել են ԺԴ. դարում: Այստեղ առանձնանում է ընդօրինակութիւնների մի խումբ՝ 9 մասեան, ուր *Ժամանակագրութիւնը* հասցուած է մինչև 1335: Մինչև 1338-1348 հասնող օրինակները 7ն են, 1423-1425 հասնող օրինակները՝ 4: Վեց ձեռագրում *Ժամանակագրութիւնը* շարունակուած է մինչև 1660-90ականները, մինչև ԺԸ. դար է հասնում 3 ձեռագրում:

Գրութեան վայրերի պատկերն այս է.՝ Հնագոյն ձեռագրերը ծագում են Անիի շրջանից (Կամրջաձոր, Հոռոմոս, Անի): ԺԶ.-ԺԷ. դդ. *Ժամանակագրութիւնի* 5 օրինակում արուել է Եւդոկիայում (Թոխաթ), միւս կենտրոններից պահպանուել են երկուական (Հոռոմոս, Ուռհա, Բաղէշ, Ամիրթ, Կամենց, Կ.Պոլիս) եւ մէկական օրինակներ (Ուռնկար, Կարին, Գեաղայ Վանք, Սանահին, Ամրդուլու Վանք, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Կեսարիա, Արմաշ, Երուսաղէմ, Լիով): *Ժամանակագրութիւնի* հեղինակային բնագիրը վերականգնելու համար առաջնային նշանակութիւն ունեն ՄՄԻ երկու՝ 1176ի Կամրջաձորում (Հ^{մբ} 5619) եւ 1177ի հաւանաբար Հոռոմոսում (Հ^{մբ} 3613) ընդօրինակուած ձեռագրերը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ԼՐԱՏՈՒՄՆԵՐԸ

Ժամանակագրութիւնի ձեռագրերը պարունակում են ոչ միայն Սամուէլ Անեցու հեղինակային բնագիրը, այլեւ տարբեր ժամանակ ալլոց կատարած բազմաթիւ յաւելումներ ու լրացումներ, որոնք նոյնպէս աղբիւրագիտական կարեւոր արժէք ունեն: *Ժամանակագրութիւնի* գրչութեան աղիւսակային սկզբունքը, ուր էջերի կենտրոնում տարիների թուաշարքն է, իսկ աջ ու ձախ սիւնակները յատկացուած են տեղեկութիւններին, յաճախ բաւական ազատ գրադաշտ է թողնում, որն էլ այդ մասերում յետագայում զանազան նոր տեղեկութիւններ աւելացնելու հնարաւորութիւն է տուել: Ընդօրինակող գրիչները, ստացողներն ու բանիմաց ընթերցողները յետագայում իրենց յայտնի տարբեր տեղեկութիւններով իւրովի «լրացրել» են ազատ տեղերը: Բնականաբար, յաջորդ գրիչներն ընդօրինակել են նաեւ այդ տեղեկութիւնները: Այսպիսով, *Ժամանակագրութիւնի* ձեռագրերում ժամանակի ընթացքում աւելացուել են զանազան յայտնի եւ անյայտ անձանց կատարած հարիւրաւոր յաւելումներ: Միեւնոյն ժամանակ, ընդօրինակողները եւ ուրիշներ ո՛չ միայն տեղեկութիւններ են մուծել *Ժամանակագրութիւնի* տարբեր մասերում, այլեւ շարունակել են եւ հեղինակի նշած վերջին՝ 1163 թուականից հասցրել մինչև իրենց ապրած ժամանակը, որոշ ձեռագրերում՝ ընդհուպ մինչև ԺԸ. դար: Հաւանաբար նրանք այդպէս վարուելու համար հիմնաւորում են տեսել Սամուէլ Անեցու երկի վերնագրում՝ *Յաղագս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչև Ի Ներկայս*, արձանագրելով իրենց «ներկայ» ժամանակի գէպերը: ԺԳ. դարի վերջերին հենց այդպէս է վարուել Սիւնեաց մետրոպոլիտ եւ պատմիչ Ստեփանոս Օրբէլեանը, որը ձեռքի տակ ունենալով Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւնի* լրացուած եւ Հայոց ՈՒՐ՝ 1193 թուականին հասցուած մի օրինակ, պատշաճ է համար

րել այն շարունակել, ինչպէս ինքն է գրում՝ «...քերել հասուցանել մինչ ի մերս ժամանակ»³⁷, եւ հասցրել է 1290:

Այսպիսով, մի կողմից զանազան ընդմիջարկութիւններ ստանալով, միւս կողմից տարրեր հեղինակների ձեռքով շարունակուելով, Սամուէլ Անեցու երկը դարերի ընթացքում դարձել է պատմական ամենատարբեր տեղեկութիւնների իւրօրինակ հաւաքածու: Դրա շնորհիւ ժամանակագրութիւնի ձեռագրերից շատերը պարունակած նիւթի առումով ստացել են միանգամայն ինքնուրոյն արժէք:

Հետաքրքիր է, որ միջնադարեան գրիչները չեն կասկածել, որ ժամանակագրութիւնը պէտք է անընդհատ շարունակուի: Նրանցից ոմանք ձեռագրում իրենց ապրած ժամանակին վերաբերող նշումներն անելուց յետոյ ժամանակագրական աղիւսակներ են գծել նաեւ զայիք ժամանակների համար: Զեռագրերից մէկի՝ ԺԼ- դարի սկզբներին ապրած գրիչը մի քանի թերթի վրայ աղիւսակներ գծելով, տարիների թուաշարքը հասցրել մինչեւ փրկչական ՄԻ՝ 2020 եւ Հայոց Ռեկթ՝ 2020 թուականը (ՄՄ ձեռ. Հ² 3965, 86ր):

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի հիմքի վրայ, որպէս նրա շարունակութիւն է ստեղծուել Ստեփանոս Օրբելեանի ժամանակագրութիւնը, որը հրատարակել է Աշոտ Աբրահամեանը³⁸: Նոյն սկզբունքով են կազմուել եւս երեք անանուն հեղինակների ժամանակագրութիւններ, որոնք հրատարակել են Յակոբեանը³⁹, Նորայր Եպս. Պողարեանը⁴⁰ եւ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանը⁴¹:

Ժամանակագրութիւնի ձեռագրերում եղած յաւելումների ու լրացումների մի զգալի մասը տեղ է գտել Տէր-Միքէլեանի հրատարակութեան մէջ, մի մասը՝ վերը նշուած հրատարակութիւններում: ՄՄԻ 14 ձեռագրից քաղուած նիւթերի մի այլ խումբ վերջերս մենք ենք հրատարակել⁴²: Այսուհանդերձ, ժամանակագրութիւնի մեզ ոչ հասու ձեռագրերում գտնուող որոշ յաւելումներ դեռեւս մնում են անտիպ եւ անծանօթ⁴³:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը հրատարակուել է, ինչպէս ասացինք, նախ օտարալեզու թարգմանութիւններով, աւելի ուշ՝ հայերէնով: Հայր ԅովհաննէս Զոհրաբեանը եւ Ա. Մայր Վատիկանի Հ² 3 Ժողովածուի (1287 թ.) մէջ առկայ օրինակութեան հիման վրայ այն թարգմանել են յատինբէշն եւ 1818ին հրատարակել Միլանում⁴⁴: 1839ին այս գիրքը վերահրատարակուել է Հոռմում⁴⁵:

Սանկտ Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի (այժմ Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան ինստիտուտ) В 280՝ ԺԷ- դարի ձեռագրի հիման վրայ Մ. Բրոսէն 1876ին Անեցու երկը հրատարակել է Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ⁴⁶: Առաջարանում հրատարակիչը նշում է, որ Սամուէլ Անեցու երկը բաղկացած է երկու մասից, առաջինը քաղագրութիւն է Եւսեբիոս Կեսարացուց, որը պատմական նորութիւն չուներ, ուստի ինքը զանց է առնում, իսկ երկրորդ՝ աղիւսակային մասը, հեղի-

նակալին շարադրանքով հասնում է մինչև 1179, ապա շարունակում մինչև 1346, որն ինքը ներկայացնում է եւ ծանօթագրում ըստ կարողութեան⁴⁷։ Այնուհետեւ Բրուսէն ներկայացնում է Անեցու երկը ժամանակագրական աղիւսակներով, ընդ որում՝ իւրաքանչիւր բացումը քանակապես էլը յատկացնում է բնագրին, իսկ ձախակողմեանը՝ աջում եղած նիւթին վերաբերող ծանօթագրութիւններին։

Սանկտ Պետերբուրգի ձեռագրում Սամուէլ Անեցու բուն ժամանակագրութեան վերջին նշումը վերաբերում է 1173ին՝ Գրիգոր Տղայի ամուսնակալութեանը, ինչպէս հնագոյն ձեռագրերում է։ Դրան յաջորդում է Անեցու երկի աւարտի մասին յետագայի ծանուցումը («Աստուծօր զտեղի առեալ կացին շարագրութիւնը գեղեցկաբանին Սամուէլին...»), որից յետոյ *Ժամանակագրութիւնը* շարունակում է մինչև 1346ին Կամախում տեղի ունեցած դէպքի յիշատակումը⁴⁸։

Անեցու երկի հայերէն միակ հրատարակութիւնը, ինչպէս վերելում նշեցինք, Վաղարշապատում 1893ին հրատարակել է Տէր-Միքէլեանը, ձեռքի տակ ունենալով էջմիածնի Մատենադարանի 13 ձեռագիր, հնագոյնը՝ ԺԳ. դարի (ՄՄ ձեռ. Հ^ր 1898), միւսները՝ ԺԶ-ԺԸ. դարերի։ *Ժամանակագրութիւնը* նա ներկայացրել է յետագայի յաւելումներով, քանի որ իր ունեցած մատենաները Սամուէլ Անեցու հեղինակային բնագիրն ու յետագայի յաւելումները տարանջատելու հնարաւորութիւն չեն տուել⁴⁹։

Վաղարշապատի հրատարակութիւնը բաղկացած է առաջաբանից, ուր հրատարակիչը ներկայացրել է Սամուէլ Անեցու կենսագրութիւնը, համառօտ՝ հրատարակութեան համար օգտագործուած ձեռագրերը, իւրովի հիմնաւորել է ժամանակագրական աղիւսակների անտեսումը (էջ Գ.-Լ.)։ Ապա ներկայացնում է *Ժամանակագրութիւնի* բնագիրը (էջ 1-160)։ Բնագրի հիմք է դարձրել իր օգտագործած մատենաներից Բ. օրինակը (ՄՄ ձեռ. Հ^ր 1899. 1676 թ. Ամրդոլու Վանք, գրիչ՝ Պօղոս Գաւառցի), իսկ միւսները համեմատել է նրա հետ։ Ըստ այդ ձեռագրի, հրատարակիչը ժամանակագրութիւնը հասցրել է մինչև 1335, ապա առանձին ենթավերնագրի տակ ներկայացրել «Շարունակութիւն Այլ Օրինակներից» (էջ 161-174), որից յետոյ ԺԳ. օրինակից քաղել է 1392-1665 թուականներին վերաբերող տեղեկութիւններ (էջ 175-180)։ Ապա «Յաւելումներ» բաժնում ներկայացրել է յարակից հինգ պատմական բնագիր (էջ 183-243) եւ գիրքն աւարտել ընդհանուր բնութի ծանօթագրութիւններով (էջ 245-301)։ անուանացանկեր չի կազմել։

Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ յետագայի յաւելումները չափազանց մեծ տեղ ունեն։ Օրինակ, 1000-1163 ժամանակամիջոցին վերաբերող մասի մէջ Սամուէլ Անեցու հեղինակային շարադրանքը ամբողջի միայն մէկ երրորդ մասն է։ Ծառք, հետազօտողներից ոմանք այս հանգամանքին անծանօթ լինելով, այս հրատարակութեան մէջ առկայ յետսմուտ տեղեկութիւնները համարել են հեղինակինը եւ նրանց մէջ առկայ սխալների ու հակասութիւնների համար երբեմն յանիրաւի քննադատել են նրան։ Հրատարակութեան մէջ առկայ յաւելումների պատճառով սխալ պատկերացումներ են առաջացել նաեւ հեղինակի կենսագրութեան վերաբերեալ, ան-

գամ նրա պատուիրատուի ինքնութեան հարցը երկար ժամանակ անորոշ է մնացել:

Այժմ Մաշտոցեան Մատենադարանում հրատարակութեան է պատրաստում Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւնի* համեմատական ընագիրը հնագոյն չորս մատենաների հիման վրայ: Ինչ վերաբերում է Սամուէլ Անեցու *Ժամանակագրութիւն* մուծուած կամ որպէս շարունակութիւն աւելացուած՝ պատմական հարուստ նիւթեր պարունակող յետագայ յաւելումներին, որոնց միայն մի մասն է տեղ գտել Վաղարշապատի հրատարակութեան մէջ, ապա դրանք գումարուելով *Ժամանակագրութիւնի* տարբեր ձեռագրերից քաղուած՝ հրատարակուած կամ անտիպ նիւթերին եւ տարբեր շարունակողներին հեղինակած մի քանի մանր ժամանակագրութիւններին, հրատարակուելու են առանձին գրքով:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Երկի երկար վերնագիրը չկրկնելու համար այն անուանում ենք *Ժամանակագրութիւն* որպէս յատուկ անուն:

² Տե՛ս՝ Կարէն Մաթեոսեան, *Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութեան Զեռագրերը Եւ Նորայայտ Հրացումները*, Երեւան, «Նաիրի», 2009, էջ 5-98:

³ Սամուէլ Անեցու կենսագրութեան վերաբերեալ տե՛ս՝ Հայր Ղեւոնդ Ալիւան, *Ենորհայի Եւ Պարագայր Իւր*, Վենետիկ, Միսիթարեան Հրատ., 1873, էջ 121-2. նաեւ՝ *Սամուէլի Բաճանայի Անեցու շաւառները Ի Գրոց Պատմագրաց՝ Յաղագս Գիւտի Ժամանակաց Անցելոց Մինչեւ Ի Ներկայ Մայրաքաղ Արարան*, յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելումածներով եւ ծանոթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի Հրատ., 1893, էջ Ե. (այսուհետեւ՝ համապատասխան մէջբերումները կը կատարուեն այս գրքից): նաեւ՝ Ա. Արքաւանդան, *Սամուէլ Անեցու Տոմարական Եւ Տիեզերագիտական Աշխատութիւնները*, Էջմիածին, 1952, թիւ Ա., էջ 31. նաեւ՝ Մանուկ Արեղեան, *Երկեր, Հոբ. Դ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1970, էջ 94. նաեւ՝ Լեւոն Բաբայան, *Դրուագներ Հայաստանի Զարգացած Թէոլոգիցմի Դարաշրջանի Պատմագրութեան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 176. նաեւ՝ *Մաթեոսեան, Սամուէլ Անեցու*, էջ 10-29:

⁴ Կարէն Մաթեոսեան, «Յովհաննէս Մարկաւազի Գործունէութիւնն Անիում», *Էջմիածին*, 2005, Է-Ը., էջ 59-72:

⁵ Նոյն, էջ 128:

⁶ Արքաւանդան, էջ 30-36: Այս գործը շարադրուած է հարց ու պատասխանի ձեւով, ընդ որում՝ Սամուէլ Անեցին օգտուել է Անանիա Եփրեսացու *Քննիչուն* աշխատութեան տոմարագիտական բաժնից, երբեմն առանձին հատուածներ նոյնութեամբ պատճէնելով: Ցաւօք, պատուիրատուի վերաբերեալ - անունից քացի - ոչինչ յայտնի չէ:

⁷ Բարսեղ Ա. Անեցին 1105ին Անիից Կիլիկիայի սահմանների մօտ գտնուող Քեսուռի հայկական իշխանութիւն մեկնեց մահաւերժ Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսի կանչով, որի մահից յետոյ մնաց Քեսուռի Կարմիր Վանքում: Բարսեղ Կաթողիկոսը դժբախտ պատահարի հետեւանքով իր մահկանացուն կնքեց 1113ին, բայց հասցրեց որպէս իր յաջորդ հաստատել երիտասարդ Գրիգոր Գ-ին՝ Գրիգոր Վկայասէրի քրոջ թոռանը: Դրանից երկու տարի անց Քեսուռի իշխանութիւնը վերացաւ եւ Գրիգոր Գ-ը իր եղբայր Ներսէս Ենորհայու հետ տեղափոխուեց Տուք գաւառի Մովսէ փառքիկ ամրոցը, որը կաթողիկոսի համար այնքան էլ ապահով հանգրուան չէր:

⁸ Անեցի, էջ 127, հմտաւ՝ ՄՄ ձեռ. թիւ 5619, էջ 105ա:

- ⁹ 1064ին սելջուկները գրաւելով Անին, Կաթողիկէ եկեղեցին վերածել էին մզկիթի. Դրանից 60 տարի անց Արուստար ամիրան խլաթում մի մեծ մահիկ պատրաստելով՝ բերում, բարձրացնում է Կաթողիկէի գմբէթին: Քաղաքի հայ բնակչութիւնը չի հանդուրժում այդ արարքը եւ դիմում վրաց Դաւիթ Դ. Շինարար (1089-1125) թագաւորին, որը 1124ին արշաւելով, հեղտութեամբ գրաւում է քաղաքը, զերում ամիրային եւ նրա ընտանիքը: Վրաց արքան վերստին օծել է տալիս Կաթողիկէն Արուստարի անդրաւնիկ որդին՝ խորասանով գտնուող Փատուներ, կատարուածի մասին տեղեկանալով՝ շտապում է Անի եւ պաշարում քաղաքը: Որոշ պաշտօնից յետոյ վրացիներն ստիպուած են լինում Անին յանձնել Փատուներ, պայմանով, որ Կաթողիկէն հայերից չվերցուի: Այդ փամանակ երկիրը թէեւ մասամբ խաղաղում է, սակայն Անին մատնւում է թշուառութեան: Այս զէպքերի պատճառով խափանւում է Գրիգոր Գ-ի Անիում հաստատուելու ծրագիրը, որը, Սամուէլ Անեցու խոսքերով, յարուցում է հայրապետի զայրոյթը. «յոթման լուսւ գիւմբասու զայս՝ առաւել զայլաքաւ տրտմագին ցասմամբ առ գործողս իրին» (Անեցի, էջ 127, հմտ.՝ ՄՄ ձեռ. Հ^Բ 5619, էջ 104բ-5ա):
- ¹⁰ Մկրտայ Մկարապետի Տարեցիքը, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ., 1956, էջ 108. նաեւ՝ Կ. Մաթեոսեան, Անի, Ս. Էմիլիան, Ս. Էմիլիանի Հրատ., 1997, էջ 61-62.
- ¹¹ Անեցի, էջ 3: Մարդկութեան պատմութիւնը ակնելով Աղամից եւ հասցնելով մինչեւ Թիսուի ծնունդը, պատմիր մէկ անգամ եւս անուանապէս դիմում է պատուիրատուին. «Արդ, ով սրբագգեաց տէր իմ Գրիգոր, հարկեցայ ի քախանձելոյ ձեր, գեղկելի անձն իմ, ետու գանարեեստ անձն իմ ի մշակութիւն այս գործոյ» (էջ 51):
- ¹² Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած բոլոր Կաթողիկոսներին Սամուէլ Անեցին մի քանի բան կամ մի քանի տող է նուիրել, իսկ Գրիգոր Գ. Պաշաւունու գահակալմանը՝ ձեռագրական մի քանի էջ (էջ 122-123):
- ¹³ Անեցի, էջ 123, հմտ.՝ ՄՄ ձեռ. Հ^Բ 5619, էջ 102աբ:
- ¹⁴ Այս մասին հանգամանորէն տես՝ Մաթեոսեան, Սամուէլ Անեցու, էջ 34-46:
- ¹⁵ ՄՄ ձեռ. Թիւ 5619, էջ 106բ-7ա. հմտ.՝ Անեցի, էջ 137-138:
- ¹⁶ ՄՄ ձեռ. Թիւ 5619, էջ 106բ-7ա. հմտ.՝ Անեցի, էջ 137-138: Այս զէպքերի մասին յայտնւում են նաեւ այլ հեղինակներ, սակայն Սամուէլ Անեցու հաղորդումն աչքի է ընկնում ակնատեսի անմիջականութեամբ: Նա հայ հեղինակներից միակն է, որը նշում է, թէ վրաց թագաւորի պարտութիւնը տեղի է ունեցել թշնամու անակնկալ յարձակման հետեւանքով:
- ¹⁷ Այս մասին հանգամանորէն տես՝ Մաթեոսեան, Սամուէլ Անեցու, էջ 39-45, 72:
- ¹⁸ «Ի ՈՉԲ. (1233) թուիս շնորհիմն Քրիստոսի, եւ Աբրահամ երեց, որդի Սարկաւագ քահանայի, բոռն Սամուէլ երիցոյ Անեցի ետու զին գանձագին Բ. (2) տուն նորաշէն եւ ի վերն Բ. (2) կողպակ ի տուր ուխտս եւ խծկանս... եւ փոխարէն հատուցեմ մեզ յամենայն ամի Զ. (6) ար պատարագ՝ Դ. (4) Աբրահամու եւ Բ. (2) տէր պապ երիցու...» (Ն. Վ. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք Ի Փոքր Եւ Ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ., 1884, էջ 211):
- ¹⁹ Դրեւն Հայ Հիմագրութեան, Դր. Ա., կազմեց Թ. Օրբէլի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1993, էջ 50:
- ²⁰ Աբրահամեան, էջ 31. նաեւ՝ Բարսեան, էջ 177, եւն.:
- ²¹ Ռ. Վարդանեան, «Պատճէն Տումարի Հայոց» ի խմբագրութիւնների ժամանակի Որոշումը, Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2007, էջ 195-196:
- ²² Եւսեբի Պամբրիկեայ Կեսարացոյ Ժամանակաւք, Վենետիկ, Մխիթարեան Հրատ., 1818: Եւսեբիոսի Ժամանակագրութիւնի սկզբունքը հայ մատենագրութեան մէջ Սամուէլ Անեցուց առաջ չի կիրառուել, թէեւ այդ երկից օգտուել է դոնեւս Խորենացին, նաեւ՝ յետագայ չրբանի պատմիչները:

- ²³ Միջնադարում եւս երկն ընկալուել է երկմանեայ, քանի որ գրիչներէրդ ոմանք իրենց յիշատակարանը թողել են առաջին մասի աւարտից յետոյ եւ երկրորդ մասից առաջ, իսկ երրեմն ընդգրկեալն են միայն առաջին կամ երկրորդ մասը:
- ²⁴ Այս մասին հանդամանորէն տն՝ 4. Մաթեոսեան, «Մամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հնագոյն Ձեւագրերը», Ակադեմիկոս Ն. Մաթի Մենցեան 140 Եւ. Մահուան Դժանդակներին Նուիրում Ժողովածու, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2005, էջ 37-48. Նաեւ՝ Մաթեոսեան, Մամուէլ Անեցու, էջ 40-48, 72, 95:
- ²⁵ Աշխատութեան սկզբում իրենց աղբիւրները ներկայացնում են նաեւ Մամուէլ Անեցուց առաջ Անրում կաթողիկոսական պատուէրով պատմութիւն գրած Ստեփանոս Տարօնացի Ասողիկը եւ Մամուէլ Անեցուց յետոյ յաւտեղ իր երկը շարադրած Միխիթար Անեցին: Հայ պատմիչների մասին Մամուէլ Անեցին մասնաւորապէս գրում է. «Իսկ մերայինս ազգի ասել առաջին պատմագիր գլխաւորագեղոս, որ գրեաց զպատմաւ լուսաւորելոյ զՀայս սրբոյն Գրիգորի՝ նորասքանչ համբերութեամբ. եւ ապա Մովսէս Խորենացի հաւաստապատում. եւ զկնի Եղիշէ, եւ Ղազարիկ, եւ Փաւստոս, որ է Բուզանդ պատմիչ՝ յառաջ քան զինքն: Եւ Հերակղն ի Մերիսու նպիսկոյպուտ ասացեալ: Եւ Անունդ երիցու, եւ Շապիոյ, եւ տէր Յովաննէս, եւ ի վերջին ժամանակս Ստեփաննոս վարդապետ՝ մակաճում Ասդնիկ» (էջ 2-3):
- ²⁶ Կարէն Մաթեոսեան, «Յովհաննէս Մարկաւազի Պատմական Թղթերն Ըստ Մամուէլ Անեցու», Հայոց Պատմութեան Հարցեր, Գիտական Յօդուածների Ժողովածու, Թիւ 6, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2005, էջ 122-31:
- ²⁷ «Մինչեւ ցայտսիկ ժամանեալ վայր՝ անկասկած հետեւութեամբ առաջնորդ ունելով զգիրս հաւաստապատումս ծայրագոյն զառաջասացեալ վարդապետացն (նկատի ունի Եւսեբիոս Կեսարացուն եւ Մովսէս Խորենացուն - Կ.Մ.): Իսկ յայտն հետ՝ ի տեղից ուր պիտոյցայս ալ ինչ յաւելոյ ի շարագրութիւնս մեր. աշխատութիւնը եւ տարակուսանք յաղագս ամմիաբան գրելոյ պատմագրացն, ոմն առաւել եւ ոմն նուազ շարագրելով, կամ թէ ոչ քնաւ: Սակայն մեր՝ գրնախասիցն զոմ պահելով, սկսցուք ըստ կարի զինտ ճշգրտութեան հետեւելով...» (էջ 62. Հմմտ՝ ՄՄ Ժեռ. Թիւ 5619, 64ա):
- ²⁸ Արշակունեաց Թագաւորութեան անկումից յետոյ նշում են հայոց մարզապետների, ապա հայոց իշխանների, աւելի ուշ՝ Բագրատունի թագաւորների տարիները:
- ²⁹ Հայոց մեծ թուականը հաստատուել է 562ին:
- ³⁰ «Իսկ մեր զկանոնելոցս չափ հաստացուք մնացելովքս մինչեւ ի մերս ժամանակ. զմարդեղութիւն արարչին ըստ սահմանելոյս սկիզբ դնելով եւ զկայսերացն եւ զհայրապետականն եւ զթուականն, սկսանելով անտի, ուր զվախճանն էաւ» (Անեցի, էջ 109):
- ³¹ Մամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնի յատկապէս Դ-ի. դարերի հատուածում բազմաթիւ են յայտնի պատմական դէպքերի ոչ-ճիշտ թուագրումները: Զգալովում է, որ հնդիկանք ձեռքի տակ չի ունեցել մի հաւաստի ժամանակագրութիւն, որից կարողանար օգտուել: Օրինակ, հայոց կաթողիկոսների թուականները ներկայացուած են զգալի շեղումներով, որը վերանում է միայն Ը. դարի սկզբից:
- ³² Միխիթար Անեցի, Մատան Աշխարհալէպ Հանգիստարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Գ. Մարգարեանի, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 31:
- ³³ Լեւոն Խաչիկեան, Վ. Եակոբեան, «Ինչպէս Զպէտք է Հրատարակուեն Պատմական Սկզբնագրերները», ՀՍՍՐ ԳԱ Հասարակական Բաժանմունքի Տնօրէնագիր, 1949, Թիւ 2, էջ 82:
- ³⁴ Ա. Աբրահամեան, Յովհաննէս Իմաստասէրի Մատենագրութիւնը, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1956, էջ 300. Նաեւ՝ Բ. Թումանեան, Տոմարի Պատմութիւն, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1972, էջ 132:
- ³⁵ Մանր ժամանակագրութիւններ, ԲԳ-ԺԸ. ցր., Հայր. Ա., կազմեց Վ. Եակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՐ ԳԱ Հրատ., 1951, էջ 23:

³⁶ ՄՄ ձեռ. թիւ 5619, 73ր:

³⁷ Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, հրատարակութեան համար պատրաստեց Ա. Արքաւանդանը, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1942, էջ 21, 31:

³⁸ Նոյն, էջ 11-31:

³⁹ Մանր Ժամանակագրութիւններ, էջ 317-332:

⁴⁰ Նորայր Եսայ. Պողարեան, «Ժամանակագրութիւն (XI-XVIII դդ.)», *Բանբեր Մատենա-դարանի, Հտր.* 9, Երեւան, Հայկական ՄՄՀ ԳԱ Հրատ., 1969, էջ 257-282:

⁴¹ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, *Քաջակիրները եւ Հայերը, Հտր. Ա.*, յաւելում 2 («Սամուէլ Անեցու Մի Նորայայտ Շարունակողի Ժամանակագրական Ցանկը»), Երեւան, Նախագահ Տէր-Պետրոսեանի Արխիւի եւ Գրադարանի Հրատ., 2005, էջ 483-484:

⁴² Մամեուսեան, *Սամուէլ Անեցու*, էջ 98-175:

⁴³ Այդ ձեռագրերի թւում են վեներիկի եւ վեներայի Միսիթարեանների, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի ձեռագրերի մի մասը, որոնց պատճէնները (մանրագրաւէնները) Մատենադարանում կան:

⁴⁴ *Samuelis Presbyteri Aniensis, Temporium Usque ad Suam Aetatem Ratio e Liberis Historicorum Summatim Collecta. Opus ex Haicanis Quinque Codicibus ab Iohanne Zohrabo Doctore Armenio Diligenter Exscriptum Atque Emendatum Iohannes Zohrabus et Angelus Maius Nunc Primum Coniunctis Curis Latinitate Donatum Notisque Illustratum Ediderunt, Mediolani, 1818, էջ 32-80.*

⁴⁵ 1865ին վեներիկում լոյս տեսած իր գրքում Հայր Գ. Զարբանալեանը, Սամուէլ Անեցուն անդադադաւալուց յետոյ, հայ ընթերցողին ծանուցում է. «Ասկէ գրեթէ յիսուն տարի առաջ՝ անուանի ժիրանատը Մայ, որ այն ատեն Միլանու մատենադարանին տեսուչն էր, Եսսեբեայ Քրոնիկոնն հրատարակելու ատեն լատիներէն քարգմանեաց մատ Սամուէլի Երիցու ժամանակագրութիւնը եւ տպագրեց կրկին, մէյմը ի Միլան (1818), երկրորդ անգամ ի Հռոմ (1839)» (Գ. Զարբանալեան, *Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեանց, Վեներիկ, Միսիթարեան Հրատ.*, 1865, էջ 550): Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութիւնի լատիներէն թարգմանութեամբ գրքերը կարելի է դասել մատենագիտական եզակի հրատարակութիւնների շարքին, քանի որ որոշ ժամանակ անց Ժամանակագրութիւնը Փրանսերէն թարգմանութեամբ հրատարակած Բրոսէն նշում է, թէ լատիներէն հրատարակութիւնն ինքը չի տեսել եւ գրա մասին գիտի միայն Հայր Զարբանալեանի յայտնածից (M. Brosset, *Collection d'Historiens Arméniens*, S.-Petersburg, 1876, էջ III): Հատիներէն հրատարակութեանն անծանօթ է եղել նաեւ Ժամանակագրութիւնի հայերէն բնագրի հրատարակիչ Տէր-Միքէլեանը:

⁴⁶ M. Brosset, *Collection d'Historiens*, էջ 339-483:

⁴⁷ Նոյն, էջ III-VI:

⁴⁸ Նոյն, էջ 467-483. հմտ.՝ Անեցի, էջ 169:

⁴⁹ Զեռագրերից մէկը (ՄՄ ձեռ. թիւ 1719, էջ միածնի հին թուով՝ 1700), որը պահպանել է Ժամանակագրութիւնի գրեթէ անխախտ բնագիրը, հրատարակիչը համարել է պակասաւոր՝ այդ վերագրելով գրչի անուշադրութեանը, գրելով՝ «խիստ անուշադրութեամբ փայլում է գրչակը» (էջ ԺԵ.):

COMPILATION OF HISTOIOGRAPHERS' BOOKS:
THE *CHRONOLOGY* OF SAMUEL ANETSI
(Summary)

KAREN MATEVOSIAN

The *Chronology* of Samuel Anetsi is one of the most famous works of 12th century Armenian literature. It starts with the story of Adam and reaches the year 1163. Notwithstanding its broad time period, the book is written in a condensed manner.

Currently there are 70 partial or complete copies of the *Chronology*. It was translated into Latin in 1818, into French in 1876 and had a single Armenian scientific publication in 1893.

One of the basic and unique characteristics of the *Chronology* is that it is written in chronological tables, had many additions and completions, and was continued by other authors who extended it up to the 18th century.

Recent extensive research on the diverse copies of the *Chronology* has ascertained several aspects of Anetsi's biography. By discerning the oldest miniatures, researchers have established a clearer picture of the original *Chronology*. Besides, this has enabled them to separate the original work from later interferences and additions.

The article is a presentation of the latest research results, which shed further light on the biography, the content of the original *Chronology*, the characteristics of the original text, the nature of the additions, etc. These findings will enable the Matenadaran Institute to publish the comparative text of Samuel Anetsi's *Chronology*. For such a project the oldest four copies and the 1893 published version of the *Chronology* will be extensively used.

As for the additions to and interferences in the *Chronology*, which provide ample historical material, these will be compiled in a separate book that will include the various materials garnered from the diverse published and unpublished copies of the *Chronology* and the minor chronologies that have been written by authors who made additions to Anetsi's *Chronology*.

